

Nowy Tomyśl – kamienie milowe rozwoju.

Jak to się stało, że ambicja wielu pokoleń, mieszkańców wielu narodowości i religii pozwoliła przekształcić nasze miasto z wiejskiego targowiska do miejscy, w którym dziś przyszło nam mieszkać?

Czy to zasługa jednej osoby, czy też ciąg zdarzeń i zaangażowanie wielu pokoleń?

1692 – początek osadnictwa oleđerskiego w naszym regionie

Za początek historii naszego miasta należy uznać niewątpliwie założenie wsi Sękowo przez Bogusława Unruga 5 lipca 1692 roku. Od tej daty możemy mówić o historii oleđerskiej naszego rejonu. Wcześniej na terenie naszej gminy istniały średniowieczne wsie: Wytomyśl, Bukowiec, Stary Tomyśl, Sątopy, Róża czy też młyny w Bobrowce i Mniszkach.

Osadnicy, przeważnie wyznania protestanckiego, wyrażali wolę założenia swojej parafii. Feliks Szoldrski dał zgodę swoim „dysydenckim oleđrom” i w 1777 formalnie założono parafię. W konsekwencji później wydał zgodę na budowę kościoła, który powstał w 1780.

1780 – kościół dał początek miastu

Niektóre publikacje z końca XIX w. podają jako datę założenia miasta nawet 13 sierpnia 1778, a wtedy Feliks Szoldrski przekazał grunt „na plac kościelny w sąsiedztwie Pietscha i na terenie gminy Glinki położony”. Dom Pietscha stał na miejscu domu przy placu Chopina 1/2, a więc przy wejściu na ulicę Mickiewicza.

Długie lata trwał jeszcze spór pomiędzy mieszkańcami Paproci i Glinna, na terenie której wsi faktycznie powstało miasto.

1786 – król Stanisław August nadał prawa miejskie

Jednak za formalną datę powstania miasta należy uznać 8 kwietnia 1786, kiedy król Stanisław August jako władza wykonawcza ogłosił:

(...) terażniejszym listem Naszym pozwalamy onemuż w tychże dobrach swych dziedzicznych Nowy Tomyśl nazwanym, miasteczko na wzór i kształt innych miast koronnych lokować, zakładać, postawić, budować, fosami, groblami, wodami, obronami według swego upodobania obwieścić i opatrzyć. (...)

Jakie następne wydarzenie można uznać za doniosłe w życiu naszego miasta? 18 lutego 1788 Feliks Szoldrski – właściciel i założyciel miasta – doprecyzował w ordynacji miejskiej:

W Imię Pańskie, Amen!

Ja Feliks z Szolđr Szolđrski, starosta Łęczyc z Czempinia i dziedzic dóbr tomyskich itd. (...)

Obiecuje zatwierdzać na burmistrza, w pierwszych dniach nowego roku, jednego spośród czterech kandydatów wybranych przez mieszczaństwo, który powinien dobrać sobie sześciu rajców i z nimi wszystkie sprawy, procesy i interesy w sposób najlepszy załatwiać będzie. To samo powinno dotyczyć sędziów. Wymienieni - burmistrz i sędzia wraz z 12 ławnikami - utworzą w przyszłości magistrat miasta Nowego Tomyśla. Wybiorą sobie pisarza miejskiego, który porządne i szczegółowe protokoły z wydarzeń dźrzyżć będzie, a nadzór nad tym burmistrz sprawować będzie. (...)

Aby osiedlali się ucziwi ludzie, nie każdemu dozwolonym będzie do miasta, jak i również do cechu przyjęcie, ale tylko tym, którzy swoje rzemiosło traktowali rzetelnie, i mogą się wykazać świadectwem pochodzenia.

- 1786 prawa miejskie
- 1818 powstanie powiatu bukowskiego
- 1837 J.J. Flatau przyjeżdża do Nowego Tomyśla
- 1840 uruchomienie poczty
- 1848 incydent w Buku stolica powiatu w Nowym Tomyślu
- 1861 otwarcie synagogi
- 1870 otwarcie linii kolejowej
- 1879 budowa ratusza
- 1887 powstanie powiatu nowotomyskiego
- 1900 budowa budynku magistratu
- 1903 uruchomienie gazowni
- 1913 uruchomienie wodociągów i szpitala
- 1919 wyzwolenie - Nowy Tomyśl w Polsce
- 1939 okupacja niemiecka
- 1945 koniec wojny powstaje firma Chifa

Plan miast na podstawie opisu z 1836 (wyk. Gudrun Tabbert)

1818 – Nowy Tomyśl znalazł się w powiecie bukowskim

Przez prawie 70 lat rozwój miasta przebiegał powoli. Wiemy to z opisów burmistrza Johanna Gottfrieda Hartmanna, z lat 1817 - 1831. Obraz miasta, który wyłania się z opisów przypomina raczej większą wieś, czy też miejsce targowej wymiany pomiędzy okolicznymi chłopami i rzemieślnikami zamieszkującymi miasto. Taką samą rolę pełniła wtedy również Boruja Kościelna i po części Jastrzębsko Stare. W tym czasie Nowy Tomyśl był miastem prywatnym należącym do rodziny Szołdrskich. Liczył wtedy ok. 600 mieszkańców.

Dzięki opisom burmistrza Hartmanna wiemy, że już w 1828 „główną dziedziną zarobkową tutejszych mieszkańców jest uprawa chmielu”, a więc przynajmniej 10 lat wcześniej niż pojawiła się pierwsza wzmianka o „ojcu naszego chmielarstwa”, którym był Joseph Jacob Flatau.

1837 – Flatau odwiedził Nowy Tomyśl po raz pierwszy

Joseph Jacob Flatau to kupiec żydowski z Berlina, który po raz pierwszy odwiedził Nowy Tomyśl w 1837. Został nazwany Hopfenkönig (Król Chmielu).

Nie wiemy, dlaczego skierował swoją uwagę na Nowy Tomyśl, ale próbował również zainspirować uprawą chmielu mieszkańców Buckow (pomiędzy Berlinem a Kostrzynem nad Odrą). Jego zasługą było to, że udało mu się przekonać lokalnych plantatorów do zmiany technologii uprawy i konserwacji szyszek chmielu. Jednocześnie był propagatorem nowotomyskiego chmielu na rynkach niemieckich oraz zagranicznych. Można powiedzieć, że stworzył grupę nowotomyskich kupców chmielowych. Prezentował i sławił nasz chmiel – również z pomocą finansów miejskich – nawet na wystawach w Stanach Zjednoczonych. W 1858 roku w uznaniu za zasługi dla naszego miasta otrzymał tytuł honorowego obywatela naszego miasta. Przyczynił się również do wybudowania synagogi w roku 1861.

Zmarł w Berlinie w 1887 i tam też jest pochowany na cmentarzu Berlin - Weißensee.

1840 – uruchomienie poczty

Pierwszy urząd pocztowy w Nowym Tomyślu uruchomiony został 1 kwietnia 1840 roku. Wcześniej miasto wyłącznie pośredniczyło w dostarczaniu przesyłek z Trzciana, Grodziska i Zbąszynia. Początkowo placówka pocztowa znajdowała się na ówczesnym Nowym Rynku (obecnie pl. Niepodległości), a kierował nią właściciel apteki Edward Weiss.

Od tego czasu poczta kurierska z Nowego Tomyśla do Grodziska była wysyłana cztery razy w tygodniu. W styczniu 1849 roku uruchomiony został dylżans pocztowy, który kursował trzy razy w tygodniu. Po wybudowaniu w 1870 roku linii kolejowej przez spółkę Märkisch-Posen Eisenbahn, Nowy Tomyśl otrzymał stację postojową.

W 1881 roku powstał urząd pocztowy III klasy, który w związku ze stale wzrastającym ruchem przesyłkowym wkrótce został podniesiony do rangi II klasy. Do 1 października 1884 roku placówka pocztowa znajdowała się przy dzisiejszej ul. Poznańskiej pod numerem 15-17, w pomieszczeniach udostępnionych przez właściciela browaru Hermana Pflauma. Następnie urząd przeniesiono na ul. Piłsudskiego (dawną ul. Dworcową) do budynku kupca Nathanaela Maennela, który specjalnie przeznaczono do celów pocztowych.

1848 – incydent w Buku

Z letargu wyrwał nas rok 1848. Wybuchło powstanie po części pod hasłami liberalizacji życia społecznego, a po części było to powstanie narodowe. Nasze miasto „przysłużyło” się wysyłając nowotomyskie Bractwo Kurkowe do Grodziska celem walk przeciw powstańcom. Ale nie to wydarzenie w Grodzisku przyniosło nam impuls do rozwoju.

4 maja 1848 roku do Buku wkroczyły wojska niemieckie, a dokładnie 5 kompania 18 regimentu piechoty pod dowództwem kapitana Boenigka. Rozproszyli się na kwaterach po kilku żołnierzy. Niespodziewanie o 8 rano polscy koszyrnicy zaatakowali żołnierzy. Zginęło 6 Prusaków, dowództwo podjęło decyzję o wycofaniu. Po południu inna jednostka wojsk pruskich wzięła odwet, w którym zginęło ok. 120 koszyrników i mieszkańców Buku, w tym wikary tamtejszego kościoła.

Na skutek tych wydarzeń władze pruskie podjęły decyzję, aby stolicę powiatu przenieść do Nowego Tomyśla. W tamtym czasie Buk był większym

Stacja kolejowa z 1870.
Ze zbiorów Wojciecha Szkuclarskiego.

miastem, ale Nowy Tomyśl był zamieszka-
wany w zdecydowanej większości przez
Niemców. Powiat dalej nazywał się
bukowski, ale siedziba władz była już w
Nowym Tomyślu.

Burmistrz pracował na Nowym Ryn-
ku (pl. Niepodległości), gdzie centralnie
(mniej więcej tam gdzie jest dzisiejszy
sąd, dawniejszy ratusz) stała małych
rozmiarów chata z muru pruskiego,
zresztą w połowie zajęta przez remizę
strażacką. Nie udało się ustalić, gdzie
miał swoją siedzibę starosta.

1861 – budowa Synagogi

Gmina żydowska w Nowym Tomyślu
istniała ponad sto lat. W sprawozdaniu
ówczesnego burmistrza Georga Friedri-
cha Hartmanna z roku 1833 przeczytać
można, że w tym czasie żaden Żyd nie
otrzymał zezwolenia na zamieszkanie w
mieście. Pierwsza rodzina żydowska,
która sprowadziła się do naszego mia-
sta przed 1842 nazywała się Schmerl
Basch i zamieszkała przy ulicy Złotej
17, czyli dzisiejszej Mickiewicza 13
(księgarnia). Tam też wybudowano
rytualną łaźnię. Po prawie 20 latach
lokalna gmina żydowska była na tyle
liczna, że w roku 1861 zbudowała sy-
nagogę przy ulicy Długiej.

W roku 1891 w Nowym Tomyślu
mieszkało 215 Żydów (43 rodziny). W
następnych latach liczba mieszkańców
wyznania mojżeszowego systematycznie
spadała. W okresie międzywojennym w
mieście zostało tylko ok. 35 Żydów.
Synagoga służyła żydowskim mieszkań-
com Nowego Tomyśla do września 1939
roku.

W międzywojennych latach znaczącą
postać był Heinrich Wittkowski, który
zasiadał w magistracie, a nawet przez
krótki czas pełnił rolę burmistrza. W
sierpniu 1920 roku otrzymał tytuł ho-
norowego obywatela Nowego Tomyśla.
Zmarł 22 września 1937 roku i został
pochowany na cmentarzu żydowskim,
który znajduje się na Zaciszu.

Los nowotomyskich Żydów został
przypiętowany w grudniu 1939.
Zostali wywiezieni do Łodzi do getta i to

jest ostatnia informacja o nowotomy-
skich Żydach.

1870 – otwarcie linii kolejowej

Kolejne zrządzenie losu. Kolej żela-
zna to synonim nowoczesności. Niektó-
rzy nowotomyślanie w ramach wycieczki
jeździli do Szamotuł, aby zobaczyć
tego żelaznego, dyszącego parą potwora.
Starania o powstanie linii kolejowej
trwały przynajmniej od 1862 roku.
Początkowo była mowa o linii z Gubina
do Poznania poprzez Krosno Odrzań-
skie, Świebodzin i Nowy Tomyśl. Dys-
kutowano również nad innym wariantem
przebiegu linii kolejowej, który
miałby węzeł nie w Zbąszyniu, tylko w
Nowej Wsi (na południe od Zbąszynia),
przez co przebieg torów byłby przesun-
ięty bardziej na południe względem
Nowego Tomyśla i znajdował się bliżej
Wolsztyna i Grodziska. Petycję za
utrzymaniem przebiegu linii kolejowej
przez Nowy Tomyśl poparli również
znamienici mieszkańcy naszego miasta
A. Maennel, Kutzner, Dampmann.

Argumentem kluczowym za przebie-
giem linii kolejowej, w kształcie jaki
mamy dzisiaj, miała być znacząca pro-
dukcja chmielu wynosząca 1000 do
1500 ton rocznie i możliwość połączenia
Nowego Tomyśla z Lipskiem i Bawarią.

Tory i dworzec kolejowy pociągnięto
2 km od centrum naszego miasta przez
wieś Paproć, tak aby „*gwizd lokomoty-
wy nie zakłócił spokoju czcigodnych
obywateli miasta*”. Powstanie stacji w
naszym mieście dało impuls do dalsze-
go rozwoju.

Co z dzisiejszej perspektywy wydaje
się zabawne, zarysował się dosyć spory
opór przeciwko kolei. Podnoszono, że
połączenie kolejowe spowoduje to, że
mieszkańcy zbyt łatwo będą mieli do-

stęp do towarów z większych miast.

W 1867 wydano koncesję na budo-
wę, a oficjalne otwarcie nastąpiło 26
czerwca 1870 roku.

1879 – budowa sądu i ratusza

W 1877 roku burmistrzem został
wybrany Carl Witte, który zasiadał na
tym stanowisku aż do 1905 (28 lat).
Jednym z jego pierwszych wielkich
zadań była budowa ratusza.

Pierwszy ratusz powstał w ok. 1806
roku i była to niewielkich rozmiarów
chata z muru pruskiego o wymiarach
12 x 7,5 m. W jednej części rezydował
burmistrz, a druga służyła jako remiza
strażacka. W 1865 na miejscu pierwot-
nej budowli powstał drugi ratusz z
ceglą o wymiarach 13 x 13 m.

Dopiero rok 1879 przyniósł pomysł,
aby zbudować ratusz na miarę ambicji
Nowego Tomyśla. Początkowo jednak w
dokumentach nie pojawia się określenie
„ratusz”. Był to „budynek sądu okręgo-
wego i więzienia” o ogromnych jak na
owe czasy rozmiarach 26 x 26 m i wy-
sokości 11,5 m. Aby odczuć monumen-
talność tego budynku trzeba sobie
wyobrazić Nowy Rynek (plac Niepodle-
głości) w tamtych czasach. Dominowały
małe chatki parterowe o spadzistym
dachy, niekiedy jeszcze drewniane. Sąd
w Poznaniu słał szczegółowe zalecenia,
co do budowy: gdzie ma być pokój sę-
dziego, gdzie ma być studnia, a nawet
zastrzeżli sobie prawo określenia kotła
w pralni czy wybór stolarza, wykonawcy
wyposażenia sądu i więzienia.

Rynek nie był wybrukowany i dopie-
ro zalecenia „pierwszego prezydenta
królewskiego sądu apelacyjnego w Po-
znaniu” nakazały najpierw wybrukować
cały plac, a po negocjacjach tylko
ścieżki dochodzące do sądu.

Ratusz wybudowany w 1879 r. (fotografia z 1888 r.)

Z innych zabawnych zaleceń: „sznurki do dzwonek wymaga się, aby zostały wyprowadzone z 3 wspomnianych pokoi, z sali ławników jak i z ostatniego pokoju na pierwszym piętrze i z pokoju narożnego na parterze na korytarz”.

1887 – powiat nowotomyski

Już od 1848 roku Nowy Tomyśl był siedzibą władz powiatowych, ale powiatu bukowski. W skutek reformy administracyjnej 30 listopada 1887 powstał powiat nowotomyski z siedzibą w naszym mieście.

1900 – budowa siedziby Starostwa

Dwa lata wcześniej podjęto decyzję o budowie siedziby starostwa. Nie udało się ustalić, gdzie wcześniej miał swoją siedzibę starosta nowotomyski. Budynek zaprojektowany został przez berlińskiego architekta Gustava Knoblaucha, a zbudowany przez lokalnego wykonawcę Hermanna Hasenfelda. Do budowy użyto cegły piaskowo-wapiennej, którą Hasenfelder produkował w specjalnie do tego celu założonej fabryce w miejscu dzisiejszego cmentarza żołnierzy radzieckich.

1903 – uruchomienie gazowni i oświetlenia miasta

Bez wątplenia ważnym wydarzeniem w życiu miasta było uruchomienie oświetlenia gazowego, które przetrwało do lat 60. XX wieku. Ówczesni radni zaakceptowali budowę gazowni, która wytwarzała gaz z węgla kamiennego. Wykonawcą była firma „Carl Franke” z Bremy. Gazownia miejska rozpoczęła

pracę dokładnie 15 września 1903 roku. Proces wymiany oświetleniowych lamp gazowych na lampy elektryczne rozpoczął się dopiero po II wojnie światowej, w 1955 roku.

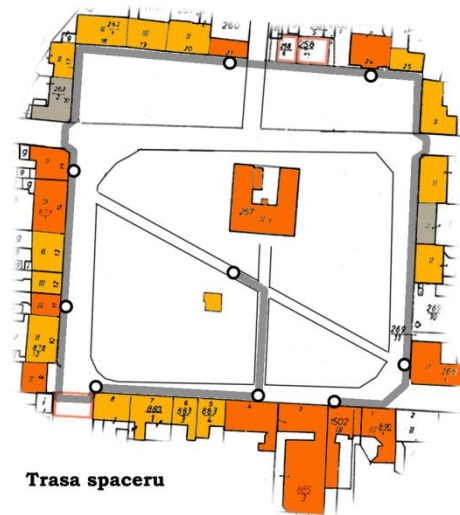
1913 – uruchomienie wodociągów i szpitala

Na ścieżkę nowoczesności pchnęła nas niewątpliwie budowa wieży wodociągowej i szpitala.

Wieżę ciśnień i wodociągi zaprojektowała i wykonała wspomniana już firma „Carl Franke” z Bremy. Uruchomienie nastąpiło w grudniu 1913 roku. Przed budową burmistrz Paul Franke zasięgnął opinii z innych miast, które już wcześniej zbudowały wodociągi. Warty jest zacytowania szczególnie zabawny fragment gazety, który znalazł się w archiwalnych aktach: „*Nie radzę małym lub średnim gminom, na początku uruchomienia zakładu, od razu zakładać liczniki, ponieważ ludzie, gdy mają liczniki, nie używają wody.*”

1919 – 3 stycznia

Szczęśliwie dla naszych mieszkańców, powstanie wielkopolskie nie przyniosło żadnych ofiar wśród nowotomy-

Trasa spaceru

letni pastor kościoła ewangelickiego Georg Reisel. Wojska niemieckie do naszego miasta wkroczyły 7 września 1939. Rozpoczął się tragiczny czas dla polskich mieszkańców Nowego Tomyśla. Pierwsza fala wysiedleń rozpoczęła się już w końcu listopada 1939.

Tragiczny los spotkał również żydowskich mieszkańców miasta wywiezionych do getta w Łodzi. Nie udało się ustalić, czy ktoś z nich przeżył czas wojny.

Dzisiejszy plac Niepodległości przybrał miano „placu 7 Września” („7 September Platz”).

1945 – powstaje Chifa

W czasie okupacji w 1941 fabryka „Żar” została przejęta przez firmę H. Windler AG z Berlina (Friedrichstr. 133a), która była fabryką instrumentów chirurgicznych i ortopedycznych oraz oświetlenia sal chirurgicznych. Posiadała między innymi udziały w innej fabryce „Windlers Ver. Werkstätten für Chirurgie und Krankenhausbedarf” z Tullingen. Częściowo produkcja została przeniesiona do Nowego Tomyśla. Po wojnie w 1945 na tej bazie mogła powstać Fabryka Narzędzi Chirurgicznych „Chifa”, która bez wątpienia tchnęła nasze miasto na nowe tory.

Gudrun Tabbert, Przemek Mierzejewski

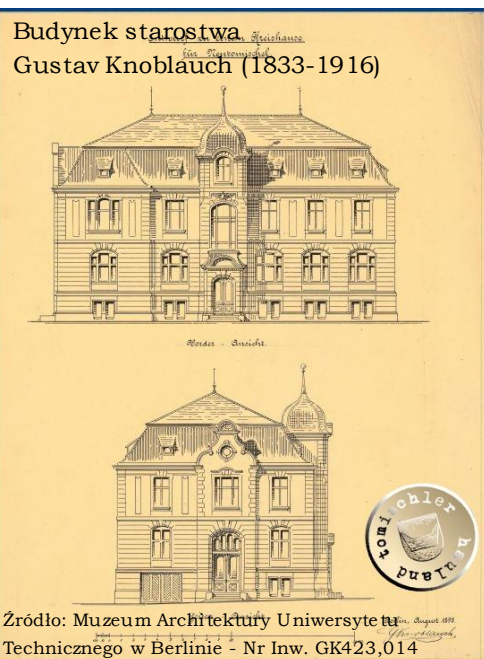

ślan. Powstańcy pod wodzą Edmunda Klemczaka zajęli Nowy Tomyśl bez jednego wystrzału na ranem 3 stycznia 1919. Nie można tutaj pominąć zasług hr. Łackiego, który politycznie przygotował powstanie w naszym powiecie m.in. skłaniając do współpracy adiutanta por. Waleriana Andersona z Obwodowej Komendy Uzupełnień (Bezirkskommando), Polaka służącego w szeregach armii niemieckiej.

1939 – okupacja niemiecka

We wrześniu 1939 nasze tereny, jak cała Wielkopolska, nie były bronione. Nie było to możliwe ze względu na ukształtowanie zachodnich granic.

Polska administracja internowała mieszkańców niemieckiego pochodzenia i wywiozła w kierunku Warszawy. Marsz zakończył się w okolicy Kutna. Wielu obywateli niemieckiego pochodzenia przyplaciło to życiem, m.in. 74-

Źródło: Muzeum Architektury Uniwersyteku Technicznego w Berlinie - Nr Inw. GK423,014

Na podstawie: Archiwum Państwowe w Poznaniu 4385 Akta Miasta Nowy Tomyśl, sygn. 2 „Beschreibung sämtlicher Gebäude in der Stadt Neutomische!” sygn. 6, 7 – „Der jährlich zu erstattende Hauptverwaltungsbericht 1817-1890” sygn. 81 „Der Bau des Rathauses - im Allgemeinen” sygn. 128 „Eisenbahnen und Chausseen” sygn. 134 Der Bau einer Wasserleitung sygn. 135 Angelegenheiten des Wasserwerks sygn. 184 Bau: a) des städtischen Wasserwerks, b) des Kreiskrankenhauses 436 Urząd Katastralny w Nowym Tomyślu, sygn. 74 Verhandlungen über die Vermessung und Einschätzung Gemeinde Neutomysl sygn. 445 Grundsteuerrolle Stadt Neutomysl 1866 – 1899 sygn. 537 Grundsteuerrolle Stadt Neutomysl 1900 – 1934
--